

भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल व त्यापुढील आव्हाने

डॉ. संजय सागरू सपकाळ,

राज्यशास्त्र विभाग,

श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय

आटपाडी, जि. सांगली,

मेल : sanjaysapkal71@gmail.com

सारांश: आज देशभर प्रजासत्ताक दिन साजरा केला जातो आहे. जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून भारताची ख्याती आहे. परंतु लोकशाही म्हणजे नेमकं काय? तर लोकशाही म्हणजे प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे खुल्या व निःपक्षपाती निवडणूकांद्वारे लोकांनी निवडणून दिलेल्या प्रतिनिधींद्वारे चालणारे राज्य, लोकशाही हा डेमॉक्रसी या इंग्रजी संज्ञेचा मराठी प्रतिशब्द डिमॉस (Demos) म्हणजे सामान्य लोक आणि क्रसी (Cracy) म्हणजे सत्ता अथेन्समध्ये लोकशाही राज्यपद्धतीचे बीज आढळते. ग्रीकांप्रमाणेच प्राचीन रोमनांनी प्रजासत्ताकाद्वारे रोममध्ये लोकशाहीचा प्रयोग केला. लोकशाहीचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष लोकशाही असे दोन प्रमुख प्रकार सामान्यतः मानले जातात.

पारिभाषिक शब्द: लोकशाही, अमृतमहोत्सवी वाटचाल, प्रतिनिधित्व, तुलनात्मक राजकारण

प्रस्तावना :

आज देशभर प्रजासत्ताक दिन साजरा केला जातो आहे. जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून भारताची ख्याती आहे. परंतु लोकशाही म्हणजे नेमकं काय? तर लोकशाही म्हणजे प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे खुल्या व निःपक्षपाती निवडणूकांद्वारे लोकांनी निवडणून दिलेल्या प्रतिनिधींद्वारे चालणारे राज्य, लोकशाही हा डेमॉक्रसी या इंग्रजी संज्ञेचा मराठी प्रतिशब्द डिमॉस (Demos) म्हणजे सामान्य लोक आणि क्रसी (Cracy) म्हणजे सत्ता अथेन्समध्ये लोकशाही राज्यपद्धतीचे बीज आढळते. ग्रीकांप्रमाणेच प्राचीन रोमनांनी प्रजासत्ताकाद्वारे रोममध्ये लोकशाहीचा प्रयोग केला. लोकशाहीचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष लोकशाही असे दोन प्रमुख प्रकार सामान्यतः मानले जातात.

आधुनिक काळात 'लोकशाही' हा शब्दप्रयोग सामान्यपणे अप्रत्यक्ष लोकशाही या अर्थाने केला जातो. पण स्वित्झर्लंड आणि ऑस्ट्रेलिया या दोन देशातून मात्र प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात आहे. स्वित्झर्लंडमध्ये वर्षातून काही दिवस सर्व नागरिक एकत्र जमतात. यावेळी सर्वच विधेयके चर्चेसाठी जनतेपुढे ठेवण्यात येतात आणि बहुमताने निर्णय घेतात. ही पद्धत ऑस्ट्रेलियाच्या संविधानातही नमुद केलेली आहे. परंतु तिचा प्रामुख्याने उपयोग संविधान दुरुस्तीच्या संदर्भातच करण्यात येतो. प्रतिनिधिक लोकशाहीचे संसदीय व अध्यक्षीय लोकशाही असलेले दोन प्रमुख प्रकार आढळतात. संसदीय लोकशाहीमध्ये मंत्रीमंडळ आणि संसद परस्परंवर अवलंबून असतात आणि मंत्रीमंडळ हे संसदेला जबाबदार असते. बहुमतातील पक्षाचा नेता हा पंतप्रधान असतो. भारतासह ग्रेट ब्रिटन, कॅनडा, ऑस्ट्रेलियात ही पद्धत रूढ आहे. अध्यक्षीय

शासन पद्धतीत मंत्रीमंडळ संसदेपासून अलिप्त असते आणि अध्यक्ष जनतेकडून सरळ निवड होते. ही पद्धत प्रामुख्याने अमेरिकेत आढळते.

आधुनिक लोकशाहीत नागरिकांकडे फक्त मतदारांचीच भूमिका असते. दोन निवडणूकांमधील कालावधीत नागरिकांकडे काहीच काम नसते. त्यामुळे कार्य पद्धतीत नागरिकांचा सक्रीय सहभाग नसतो. आणि काही निवडक लोकच प्रत्यक्षात राज्यकारभार करीत असतात. व त्यांचे समाजावर वर्चस्व असते. अशी लोकशाहीवर टिका करण्यात येते. बहुपक्षीय पद्धती असलेल्या बहुतेक सर्व देशात बहुमतातील पक्ष, सत्ता, हस्तगत करतो परंतु निवडणूकीत अनेकदा इतर सर्व विरोधी पक्षांच्या तुलनेत संख्यात्मकदृष्ट्या त्या पक्षास प्रत्यक्षात कमी मत मिळालेली असतात. त्यामुळे 'बहुमताच राज्य' ही लोकशाहीतील मूळ कल्पनाच व्यवहारात नाकारली जाते. लोकशाहीतील जे मूलतत्वे स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुत्व या तत्वावर भारतीय लोकशाही टिकून आहे असे म्हणता येईल परंतु ज्या वेळेस विचार करतो की भारतीय लोकशाही समोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. खऱ्या अर्थाने १९४७ ला आपण स्वतंत्र झालो, तेव्हापासून जर आपण ७५ वर्षांचे सिंहावलोकन करून पाहिले तर फार मोठा सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल झालेले आपणास दिसून येईल.

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत होत असलेला हा बदल अतिशय चिंताजनक आहे. लोकशाहीची वाढ ही तिच्या अंगभूत सक्रियतेतून होणे अपेक्षित असते. पण आज लोकशाहीला कृत्रिम ठरवण्याचा प्रयत्न होतो आहे. भारतीय राज्यघटना आणि राजकारण यांचा लोकशाही केंद्रबिंदू आहे. आज लोकशाही मार्गाने निवडणूका होत असल्या तरी कारभार मात्र हुकूमशाही आणि एकाधिकारशाहीची जोपासना करताना दिसत आहे. भारतीय राज्यघटनेत स्वातंत्र्य, सार्वभौमत्व, संघराज्यीय एकात्मता, धर्मनिरपेक्ष, समाजवाद, लोकशाही ही मूलतत्वे म्हणून समाविष्ट केली आहेत. मात्र या प्रत्येक मूल्याचे बाहेरून गुणगाण गात त्याला आतून तडे देण्याचे काम सत्ताधऱ्यांकडून होताना दिसत आहे.

स्वातंत्र्याचा अर्थ स्वतंत्र असा घेतला जातो आहे. आपले म्हणणे पुढे रेटत दुसऱ्याच्या अधिकाराचा संकोच केला जात आहे. सार्वभौमत्वामध्ये अंतिम सत्ता लोकांची असते. मात्र आज लोकांना फक्त गृहित धरले जात आहे. संघराज्यीय एकात्मता हे तत्व केंद्र राज्य संबन्धाच्या तणावातून आज अडचणीत आणले जात आहे. धर्मनिरपेक्षतेऐवजी धर्मराष्ट्राचा डंका पिटला जात आहे. मानवी कारुण्यावर नव्हे तर आर्थिक समतेवर आधारित समाजवादाच्या संकल्पनेऐवजी कमालीच्या विषमतावादी भांडवलशाहीचा पुरस्कार केला जात आहे. लोकशाही अत्यंत पद्धतशीरपणे हुकूमशाहीच्या मार्गाने नेली जात आहे. ही आव्हाने भारतीय राज्यघटनेसमोरील पर्यायाने या देशाच्या लोकांसमोर उभी आहेत. याचाच अर्थ ही सर्व आव्हाने भारतीय लोकशाही समोरील आहेत. याची चर्चा होणे आवश्यक वाटते.

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. याची मांडणी ऐतिहासिक पद्धतीने केली आहे. त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख, साप्ताहिक, इंटरनेट याचा वापर शोधनिबंधासाठी करण्यात आला आहे.

धर्मसंस्था व सांप्रदायिक तत्वप्रणालींचा प्रभाव :

संविधानाच्या भवितव्यापेक्षा भारत देशाच्या वाटचालीविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जी मांडणी केली आहे ती आजवरच्या वाटचालीवरून खरी ठरते असे स्पष्ट दिसते आहे. पंच्याहत्तरवर्षानंतरचा भारत कसा असेल आणि त्यावेळी भारतीय संविधानाची भूमिका कोणती राहिल याची जी चिंताग्रस्त होऊन मांडणी केली होती ती आज तंतोतंत खरी ठरली आहे. त्यांनी त्यांच्या भाषणात म्हटले होते. “इतिहासाची पुनरावृत्ती होईल काय? याच विचाराने मी चिंताग्रस्त झालो आहे. जातीच्या व संप्रदायांचा स्वरूपातील आपल्या जुन्या शत्रुबरोबर आता भिन्न आणि परस्परांविरोधी विचारप्रणाली असणाऱ्या बऱ्याच राजकीय पक्षांची भर पडणार आहे. ह्या वास्तवाच्या जाणीवेने मी अधिकच चिंतातूर झालो आहे. भारतीय लोक आपल्या तत्वप्रणालीपेक्षा देशाला मोठे मानतील की, देशापेक्षा तत्वप्रणालीला मोठे मानतील? मला माहित नाही, परंतु एवढे निश्चित की, जर पक्षांनी स्वतःच्या तत्वप्रणालीला देशापेक्षा मोठे मानले तर आपले स्वातंत्र्य दुसऱ्यांदा धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही. आणि कदाचित कायमचे गमावले जाईल. या संभाव्यतेविरुद्ध लढण्यासाठी आपण कटिबद्ध व्हायला हवे. आपल्या रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत आपल्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी आपण निर्धार केला पाहिजे.”

भारताच्या लोकशाहीवादी राष्ट्र म्हणून वाटचालीत जातीव्यवस्था, सांप्रदायिकता आणि विविध पक्षांची तत्वप्रणाली ही अडसर असू शकते असा स्पष्ट इशारा डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या अखेरच्या भाषणात दिला होता. भारतीय लोक आपल्या तत्वप्रणालीपेक्षा देशाला मोठे मानतील की देशापेक्षा तत्वप्रणालीला मोठे मानतील? हा त्यांनी उपस्थित केलेला प्रश्न आजची देशाची राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती पाहता तंतोतंत पटतो आहे. काही राजकीय पक्ष आपली तत्वप्रणाली मोठी मानून त्या दिशेने देशाची वाटचाल राहिल, असा संकेत देत आहेत. तसा व्यवहार करीत आहेत. परिणामी देशाच्या आर्थिक प्रगतीत अनेक समाजघटकांना सामावून घेण्यात येत नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

जातसंघटनांचा प्रभाव :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “अमेरिकेत जाती नाहीत. भारतात जाती आहेत. जाती या राष्ट्रविरोधी आहेत. त्या समाज जीवनात विभागणी करतात. त्या राष्ट्रविरोधी आहेत, कारण त्या जाती-जातीमध्ये तिरस्काराची भावना निर्माण करतात. आम्हांला वास्तवात जर राष्ट्र व्हायचे असेल, तर या सर्व अडथळ्यांवर आम्ही मात केलीच पाहिजे.” जाती संस्था ही आपल्या लोकशाही समोरील मोठे आव्हान आहे कि विस्ताराचे साधन? हा प्रश्न कायम अनुत्तरीत राहिला आहे. ‘जी जात नाही ती जात’ असे उपहासाने म्हटले जाते. जात व राजकारण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जातीच्या नावावर राजकारण चालते व राजकारणात जात हाच श्वासबिंदू म्हणून कार्य करतो. सद्यस्थितीत प्रत्येक समाज घटकास आपले सामाजिक, राजकीय अस्तित्व टिकून ठेवण्यासाठी आरक्षणाचा आधार हवा आहे. महाराष्ट्रात मराठा, धनगर, राजस्थान गुजर, हरियाणात जाट, तेलंगणात कापू या समाजाची आरक्षणाची जनआंदोलने लोकशाहीच्या स्थैर्यास बाधा आणतात.

व्यक्तीपूजा व राजकीय घराणेशाही:

“लोकांनी आपले स्वातंत्र्य किती ही मोठा माणूस असला तरी त्यांच्या चरणी अर्पण करता कामा नये. तसेच त्यांच्यावर इतका विश्वास ठेवू नये की, जेणेकरून त्याला प्राप्त अधिकारांचा तो लोकांच्या संस्था उध्वस्त करण्यासाठी उपयोग करील”.

विख्यात तत्वचिंतक स्टूअर्ट मिल यांचे हे उद्गार उदधृत करून डॉ.आंबेडकर यांनी विभूतिपूजा ही लोकशाहीला घातक ठरू शकते हे स्पष्ट केले आहे. भारतात भक्ती किंवा जिला भक्तीचा मार्ग म्हणता येईल, त्याला इतर देशापेक्षा भारतातील राजकारणात अधिक महत्त्व दिले जाते. धर्मातील भक्ती ही आत्म्याच्या मुक्तीचा मार्ग असू शकेल, परंतु राजकारणात भक्ती किंवा व्यक्तीपूजा हा अधःपतनाचा हुकूमशाहीकडे नेणारा हमखास मार्ग ठरतो. हा इशारा नेहमीच धोका दाखविणारा आहे. भारतीय राजकारणात देश किंवा विविध प्रदेशांच्या पातळीवर अनेक विभूती अशा होऊन गेल्या की, त्यांना लोकांनी दैवत्वच बहाल केले होते. काही नेत्यांची मंदिरे बांधण्यापर्यंत मजल गेली आहे हे आताचे वास्तव पहाताना स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणारे धोके स्पष्ट शब्दात डॉ. आंबेडकरांनी मांडले आहेत. आज पंचाहत्तर वर्षांनंतरही त्यांच्या भाषणातील मुद्दे आजच्या परिस्थितीला तंतोतंत लागू पडतात.

भारत हा तरुण रक्ताचा कार्यक्षम देश आहे. जगातील सर्वाधिक तरुण तुर्क भारतात आहेत. मात्र वयाने तरुण असलेल्या आपल्या देशात तरुणाई अपवादानेच राजकारणात आढळते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय राजकारणातील घराणेशाही यामुळे तळागाळातील सर्वसामान्य कार्यकर्ता हा शेवटपर्यंत कार्यकर्ताच राहतो. प्रस्थापित नेत्यांची मुले, सुना, मुलगी, पत्नी भाचा, पुतण्या अधिकार पदावर रूढ होऊन राजकीय संस्थानिकांचा जन्म होतो. महाराष्ट्रात अर्थात अनेक राजकीय संस्थाने प्रत्येक जिल्ह्यात आढळतात. त्यामुळे तरुण कार्यकर्ता राजकारणाकडे पाठ फिरवतो. तथापी एका ग्रामपंचायतीपासून ते संसदेपर्यंत आपणास प्रस्थापित नजरेस येतात.

लोकशाहीची हुकूमशाहीकडे वाटचाल :

लोकशाहीचे गुणगान गात आज लोकशाहीची परवड चालू आहे. त्याचे एक कारण सत्ताधाऱ्यांची मनमानी हे जसे आहे तसेच निवडणूक कायद्यातील उणिवा हे ही आहे. अर्थात हे सारे असले तरीही आपण स्वीकारलेली संसदीय लोकशाही पद्धत हीच सर्वाधिक लोकाभिमुख आहे यात शंका नाही. कारण ती सत्तेचा गैर वापर करणाऱ्यांचा माज उतरवते हा इतिहास आहे. महात्मा गांधींनी एकदा म्हटल होत, “हुकूमशाहीत दमनाची भीती असते तर लोकशाहीत प्रलोभनाची भीती असते.” आज लोकशाहीला दमन आणि प्रलोभन या दोन्हींचाही धोका जाणवतो आहे.

वास्तविक आपण राजेशाही, साम्राज्यशाही घालवून लोक शक्तीच्या बळावर लोकशाही प्रस्थापित केली आहे. म्हणून हे राष्ट्र प्रजासत्ताक नव्हे तर लोकसत्ताक आहे. जिथे राजा तिथे प्रजा असते. लोकशाहीमध्ये लोकांची सत्ता असते. सत्तेचे अंतिम मालक लोक असतात. निवडून गेलेली मंडळी कारभारी असतात. हे गृहित आहे. कारभारी चुकले तर त्याला मालक जाब विचारू शकतो. मात्र आज निवडून दिलेली कारभारी मंडळी मालकाप्रमाणे, राजाप्रमाणे, हुकूमशाहा प्रमाणे वागू लागले आहेत. हे लोकशाही समोरील मोठे आव्हान आहे.

मतदारांची निष्क्रियता :

संसदीय लोकशाहीमध्ये लोकांनी मतदान करायचे नसते. तर ‘मताधिकार’ बजावायचा असतो. मत ही दान द्यायची वस्तू नाही, तो आपला अधिकार आहे. आज स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात झालेल्या पाच राज्यांच्या निवडणूकीतही

सरासरी साठ टक्के लोकांनी मताधिकार बजावला जातो. तर सहकारी संस्थांच्या निवडणूकात नव्वद ते शंभर टक्के मताधिकार बजावला जातो. पण विधानसभा-लोकसभा निवडणूकीत ते का होत नाही. याची कारणे शोधून त्या कारणाचे निराकरण करणे हे लोकशाही समोरील आव्हाने आहेत. येथे दुर्जनाच्या क्रियाशीलतेपेक्षा सज्जनांची निष्क्रियता आज मोठी आहे. निवडणूक उमेदवार केंद्रित नव्हे तर मतदार केंद्रित झाला पाहिजे. राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे ठीकच पण मतदारांचा जाहीरनामा हवा, त्यावर चर्चा झाली पाहिजे मतदार जेवढा जागरूक तेवढी लोकशाही सक्षम होऊ शकते.

मतदाराला ग्राहक बनवणे व राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण :

लोकशाही मार्गाने होणाऱ्या निवडणूकीत सुद्धा निवडणूक आणि खर्च यांचे प्रचंड प्रमाण वाढले आहे. परिणामी काळा पैसा व गुन्हेगारी यांचा साटलोटा दिसत आहे. अनेक विधानसभा निवडणूकीत मतदारांना वस्तूच्या मोफततेची आमिषे तर दाखवण्यात आलीच मात्र मतदारनिहाय पाचआकडी व कार्यकर्ता निहाय सहाआकडी रकमा वाटल्या गेल्याच्या सूरस कथा रंगत आहेत.

पूर्वी उमेदवारांना गुन्हेगार सहकार्य करायचे मात्र आता गुन्हेगार असलेल्या उमेदवारांचे प्रमाण धक्कादायक पद्धतीने वाढत आहे. कुसुमाग्रजांनी एका कवितेत “थैलित लोकशाही जेव्हा शिरे धनाच्या तेव्हा महासतीची वारांगनाच होई,” अस म्हटल होत. सर्वसामान्य लोक खंक होत आहेत. आणि सत्तेचे भोई असलेले उद्योगपती गुणाकाराच्या श्रेणीने अतिश्रीमंत होत आहेत. देशातील नवकोट नारायणांची संख्या वाढत आहे. पण सरकारी धोरण आणि विविध मनमानी सरकारी निर्णयाने पाताळात किती जण गाढले गेले? किती लोक बेरोजगार झाले? कितींनी आत्महत्या केल्या? किती जणांचे प्राण गेले? याची यादी करता येत नाही हे भयावह वास्तवही लोकशाहीसमोरील आव्हान आहे.

सत्तेचे केंद्रीकरणाकडे वाटचाल :

तत्वाविना राजकारण, श्रमाविना संपत्ती, नीतीविना व्यापार, चारित्र्याविना शिक्षण, विवेकाविना विकास मानवतेविना विज्ञान आणि त्यागाविना पूजन हे राष्ट्रपिता महात्मा गांधींनी सार्वजनिक जीवनातील सप्तदोष सांगितले होते. ते आज प्रस्तापित झालेले दिसत आहेत. परिणामी हुकूमशाही प्रवृत्ती फोफावली आहे. लोकशाहीत जनतेच्या समंतीवर आधारित राज्यव्यवस्था, विचार-उच्चार-संचार-संघटन-अभिव्यक्ती आदि स्वातंत्र्य गृहित धरले आहे. त्याचबरोबर सत्तेचे विकेंद्रीकरण हेही आदर्श लोकशाहीचे द्योतक असते पण अलीकडे सत्तेचे कमालीचे केंद्रीकरण होताना दिसत आहे, हे ही लोकशाही समोरील मोठे आव्हान आहे.

केंद्राचे दबावाचे राजकारण :

भारतीय शासन पद्धती ही संघराज्य संसदीय स्वरूपाची असून घटक राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांचे अंतिम प्रशासन चालवण्याचा अधिकार केंद्रास आहे. आपल्या व्यापक अधिकारातून केंद्र कलम १५३ अन्वये राज्यपाल घटनात्मक पदाची आपल्या शिफारशीने राष्ट्रपतीद्वारे नियुक्ती करून घटक राज्यावर अंतरिम अंकुश ठेवतात. राज्यपाल हे आपले घटनात्मक कर्तव्य पार पाडताना त्यांच्यावरील केंद्राचा दबाव अधोरेखित होतो. केंद्रात ज्या विचाराचे शासन, घटक राज्यात देखील

त्याच विचाराचे शासन असावे. हा अट्टाहास राज्यपालांकडून पूर्ण करून घेतला जातो. यासाठी आपल्या महाराष्ट्राचे उदाहरण देता येईल. मध्यरात्री राष्ट्रपती राजवट हटवून भल्या पहाटे मुख्यमंत्री पदाची दिलेली शपथ ही लोकशाहीला काळीमा फासणारी घटना आहे. व यात राज्यापालांची घटनाबाह्य भूमिका आपणास ठळकपणे जाणवते. ही बाब एक सजग नागरीक म्हणून आपणास अस्वस्थ करते.

समारोप :

लोकशाही समोरील आव्हानांचा विचार करत असताना भारतीय समाजात आज दोन गोष्टींची कमतरता दिसून येत आहे. त्यातील एक म्हणजे समता होय. सामाजिक क्षितीजावर आज स्तरात्मक असमानता आहे. त्यात काहीजण वरिष्ठ पातळीवर आणि उरलेले बहुतांश कनिष्ठ पातळीवर आहेत. आर्थिक क्षितीजावर मूठभर लोक श्रीमंत आहेत. तर बहुसंख्य अतिशय दारिद्र्याने पिचलेले आहेत. २६ जानेवारी १९५० रोजी या राज्यघटनेची अंमलबजावणी करतानाच आपण एका विरोधाभासाच्या नव्या युगात प्रवेश करणार आहोत.

राजकीय क्षेत्रात सर्वत्र समता असेल तर सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात असमानता असेल अशा विरोधात्मक परिस्थितीत आपण किती काळ राहू शकणार आहोत? किती काळ आपण सामाजिक व आर्थिक समता नाकारू शकणार आहोत? जर आपण हे फार काळ चालू देणार असला, तर राजकीय लोकशाहीला विनाशाकडे नेणार आहोत. जर आपण लवकरात लवकर विरोधाभासाचे वातावरण दूर करू शकलो नाही, तर घटना समितीने परिश्रमपूर्वक तयार केलेली राजकीय लोकशाहीची इमारत जे विषमतेचे बळी ठरतील. त्यांच्याकडून उखडली गेल्याशिवाय राहणार नाही. आज ७५ वर्षांनंतर डॉ. आंबेडकरांनी या द्रष्टेपणाने केलेल्या इशान्याकडे आपण गांभीर्याने पहिले पाहिजे. स्वातंत्र्य व समता मिळवण्यासाठी वाटचाल करावी हे घटनेने सांगितले आहे. पण ते अपोआप मिळत नसते तर ते मिळवण्याची आणि सांभाळण्याची जबाबदारी लोकांवरच आहे. आव्हानांच्या विळख्यात गुदमरणान्या लोकशाहीला लोकच मोकळा श्वास देऊ शकतात. तो देण्याची जबाबदारी स्वीकारणे हे या देशाचा नागरिक म्हणून आपले कर्तव्य आहे.

संदर्भ:

- १) भोळे भा.ल., (२०१४), 'भारताचे शासन व राजकारण', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
- २) डॉ. देशमुख अलका, (२०१४), 'भारतीय लोकशाहीची प्रक्रिया'.
- ३) डॉ. कांबळे बाळ, (२०१०), 'भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ४) डॉ. बिरमल नितीन व डॉ. पवार वैशाली, (२०१३), 'भारतीय शासन व राजकारण', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ५) डॉ. विघे प्रशांत व डॉ. तेलगोटे धर्मेन्द्र, (२०१९), 'लोकशाही निवडणूक प्रक्रिया आणि सुशासन', श्री. साई प्रकाशन, नागपूर.
- ६) दै. लोकमत, २६ जानेवारी २०२०, भोसले वसंत 'जागर'.
- ७) द.वायर मराठी, कुलकर्णी प्रसाद, २१ मार्च २०२२, 'आव्हानांच्या विळख्यातील लोकशाही'.
- ८) जनशक्ती, २५ जानेवारी २०१९, 'लोकशाही समोरील आव्हाने'.

९) कुलकर्णी प्रसाद, जानेवारी २०२३, 'प्रसार माध्यमे आणि पर्यायी माध्यमे आणि लोकशाही', प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, इंचलकरंजी.

१०) 'योजना मासिक', एप्रिल २०२०, लातूर सप्तर्ग, २८ डिसेंबर २०२२.

११) दै. लोकसत्ता, दै. लोकमत, दै. महाराष्ट्र टाइम्स, दै. तरुण भारत, बीबी सी मराठी, वार्ता वाहीनी, दै. पुढारी, दै. सकाळ १ ऑगस्ट २०१८ 'लोकशाही आणि निवडणूका', वर्धापन दिन विशेष.